

ӘОЖ 9:908

ӨЛКЕТАНУ БАҒЫТЫНЫҢ ТАРИХИ КӨРІНІСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ МАҢЫЗЫ

Сайлаубаева Акбота Канатовна

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті
«Тарих» мамандығының 2 курс магистранты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекші: т.ғ.д., профессор Мусабалина Г.Т.

Н.Ә. Назарбаев «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» бағдарламалық мақаласында басқа пәндермен қатар Қазақстанның орта, техникалық, кәсіптік және жоғары оқу орындарында міндетті оқу курстары ретінде «Өлкетану» енгізуді ұсынды [1]. Өлкетану – белгілі бір проблематиканың ғылыми және ғылыми-танымал қызметі: белгілі бір аймақтың өткені мен бүгіні. Егеменді Қазақстанның даму жағдайында зерттеу тақырыбының өзектілігі отандық тарихты объективті ұғыну қажеттілігімен байланысты. Осыған байланысты, өлкетанулық зерттеулер ерекше маңызға ие болады, өйткені біздің еліміздің тарихи өткенін терең зерделеуге және зерделеуге, яғни жан-жақты қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, отандық тарих ғылымының бұл бағыты әлі күнге дейін жүйелі ғылыми ізденістердің мәні болған жоқ. Бұл Шығыс Қазақстан облысы мысалында Қазақстандағы өлкетану қозғалысының қалыптасуы мен дамуы мәселелерін кешенді зерттеу әрекетін білдіретін осы ғылыми жұмыстың сөзсіз өзектілігін анықтайды.

2009-2011 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасында рухани және білім беру саласын дамыту мақсатында ұлттық мәдениет үшін ерекше маңызы бар елеулі тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштерін қалпына келтіру және ғылыми зерттеу

қажет екендігі айтылған. Шығыс Қазақстанды өлкетану зерттеу үшін таңдау кездейсоқ емес. Бұл аймақ әртүрлі тарихи ескерткіштерге, жалпыадамзаттық өркениетті сипаттайтын петроглифтердің жоғары шоғырлануына бай. Онда мыңжылдықтар тарихы мен мәдениетінің барлық кезеңдері көрініс тапты. Шығыс Қазақстан аумағы ежелден аса маңызды сауда-экономикалық, қаржылық, мәдени орталықтардың бірі болды, батыс пен Шығыс, Солтүстік және Оңтүстік мемлекеттерін байланыстыратын құрлықтағы ұлы Жібек жолының қызмет етуінде үлкен рөл атқарды. Мұнда түркі тайпаларының көптеген мемлекеттік құрылымдары пайда болды, дамыды және бір-бірін алмастырды, олардың басым бөлігі қазақ халқының құрамына кірді.

Шығыс Қазақстан өңірінің өлкетану қозғалысының даму тарихын зерттеу тек үлкен ғылыми және практикалық қызығушылықты ғана емес, бүкіл республиканың әлеуметтік – экономикалық дамуы үшін маңызды мемлекеттік мәнге ие. Бүгінде өңір Қазақстанда өнеркәсіптік өнім шығару, түсті және сирек металдар қоры бойынша жетекші орындардың бірін алады; қуатты шикізат, жер ресурстары мен Адам әлеуетіне ие; Әлеуметтік сала, мәдениет және білім беру жүйесі мәселелерін шешуде экономикалық өсу мен прогресті қамтамасыз етеді. Республикада және оның аймақтарындағы өлкетану қозғалысын зерттеу өскелең ұрпақты отансүйгіштікке, интернационализмге, Отанға деген сүйіспеншілік пен құрметке тәрбиелеу қажеттілігінен туындады. Орта білім беру мектептерінің бағдарламаларында міндетті компонент ретінде отандық тарихты зерттеудің аймақтық аспектісі енгізілген жоқ.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасында да, оның аймақтарында да өлкетану қозғалысының тарихы арнайы ғылыми зерттеу нысанына айналмағанын мойындау керек.

Б. Г. Герасимовтың еңбегі ХХ ғасырдың басындағы Орыс Географиялық Қоғамының Семей бөлімшесінің ашылу тарихын және оның өлкетану миссиясын баяндайды. Ә. Н. Белослюдов Алтай жерінің той салтымен, қырғыз-қайсақовтың ертегілері мен ертегілерімен таныстырады. Фольклорына арналған зерттеулерді Ф. К. Зобнина и. В. Н. Плотникова. Осы топқа белгілі өлкетанушы, Орыс Географиялық Қоғамы Батыс-Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің хатшысы Н. Я. Коншиннің Шығыс Қазақстан халқының тұрмысы мен шаруашылығын зерттеуге елеулі үлес қосқан еңбегін жатқызуға болады [2].

Екінші топқа Б. Г. Герасимов пен М. И. Суворцевтің Семей мұражайының құрылу тарихы мен қызметіне арналған еңбектері, атап айтқанда ағайынды Белослюдовтардың бірегей үй мұражайы жатады.

Революцияға дейінгі кезеңде "Семипалатинский листок" газетінде бір ғана хат-хабар өлкедегі кітапхана ісінің тарихына арналды. Онда уездік Орталықтың қалалық кітапханасын қажетті құралдармен қамтамасыз етудегі Г. А. Вестениус пен Д. Г. Панкратьевтің рөлі туралы айтылды.

Осылайша, революцияға дейінгі кезеңдегі тарихнамалық шолу өлкетану ақпаратының құндылығына қарамастан онда Шығыс Қазақстан бойынша жинақталған мәліметтерді ғылыми жүйелеу және талдау жоқ деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Кеңес кезеңінде одақтас республикаларда, соның ішінде Қазақстанда өлкетанудың түрлі мәселелеріне арналған бірқатар диссертациялар, атап айтқанда С. Ш. Ахметова мен Р.С. Федорованың жұмыстары пайда болды. Жалпы өлкетанудың теориясы, тарихы және деректану мәселелерін зерттеумен ресейлік ғалымдар н. П. Милонов, Ю. Ф. Кононов, А.М. Разгон, М.Н. Черноморский, А.С. Завадье, С.О. Шмидт, С.Б. Филимонов және т.б. айналысты. Полтавада тарихи өлкетану бойынша Бірінші Бүкілодақтық ғылыми конференцияда методология мәселелері бойынша ресейлік ғалымдардың, соның ішінде қазақстандық ғалымдардың қызықты хабарламалары арналды.

Осы кезеңнің келесі кіші тобына қазақстандық зерттеушілердің жұмыстары кірді, олар ОГҚ Семей бөлімшесінің тарихы мен оның өлкетану қызметін зерттеумен айналысты. Б.Г. Герасимовтың еңбектерінің ішінде Семей Географиялық бірлестігінің 25 жылдығына арналған очерк ерекше тарихнамалық құндылығы болып табылады, онда оның Семей облысының географиясы, гидрологиясы, геологиясы, сейсмологиясы, жаратылыстану және

этнографиясы бойынша зерттеулері сипатталады [3]. Орыс географиялық қоғамы Батыс-Сібір бөлімінің тарихына арналған жұмыстардың ішінен ең маңыздысы Ф. Семенова еңбегі болып табылады. Онда елу жыл ішіндегі қоғамның өлкетану қызметіне талдау және оның Шығыс Қазақстан тарихын зерттеуге қосқан үлесі берілген. 1974 жылы шыққан Ж. Қ. Қасымбаев пен Ф. Маликовтың мақаласында Орыс Географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің ашылуы мен қызметінің тарихы қысқаша баяндалды. Бұл қоғам мүшелері емес, басылымға дайындалған алғашқы арнайы жұмыстардың бірі болды.

XX ғ. бастап 1980 жж. дейінгі үлкен тарихи кезеңде Қазақстанның өлкетану тарихы алғаш рет С. Ш. Ахметованың еңбектерінде ұсынылды [4]. Автор Қазақстанды зерттеу қоғамының құрылу және даму тарихына, сондай-ақ оның бөлімшелері мен Қазақстан мұражайларына көп көңіл бөледі. Зерттеуші республикадағы өлкетану қозғалысын дамытудың бес кезеңін атап өтеді: революцияға дейінгі; 1917-1924 жж.; жаппай өлкетану қозғалысы (XX ғ. 30-шы жылдары); Ұлы Отан соғысы және соғыстан кейінгі кезең.

Шығыс Қазақстанның өлкетануына Р. С. Федорованың еңбектері арналған, онда автор Қазақстанның шығысындағы өлкетанудың қалыптасуы мен дамуының кезеңдеріне сипаттама береді.

Семей қаласындағы Орыс географиялық қоғамы Семей бөлімшесінің ашылу жағдайы және Семей өлкетанушыларының зерттеулеріне қысқаша талдау 1902-1924 жж. аралығындағы «Из истории деятельности научных учреждений по изучению Казахстана XIX - начала XX в.» ұжымдық еңбекте ұсынылған.

XIX-XX ғғ. тоғысындағы Солтүстік-Шығыс Қазақстан халқының экономикалық және қоғамдық жағдайын зерттеу бойынша Орыс Географиялық қоғамының қызметі Э. Ж. Уәлихановтың диссертациясында көрініс тапты [5].

Шығыс Қазақстан Мұрағат орталықтарының құрылу тарихына Н. Я. Коншин мен Г. Темченконың еңбектері арналған. Мұнда Семей және Шығыс Қазақстан облыстарының мұрағаттары бойынша жолсілтемелерді жатқызуға болады.

Өлкетанушы С. Е. Черных өз жұмысында Өскемен қаласында алғашқы мектептер мен шаруа университетінің құрылу тарихын көрсетеді. Н.В. Алексеев, С.К. Игібаев, Р. С. Федорова, С.Н. Герасимов, И.Ф. Самусев, Ф.Х. Арсланова, В.В. Романов, К.Ш. Керейбаев және т. б. Шығыс Қазақстандағы әртүрлі деңгейдегі оқу орындарындағы өлкетану қызметінің жекелеген аспектілерін қарастырады.

Тарихи шолудан көрініп тұрғандай, кеңес дәуірінде Шығыс Қазақстанда өлкетану қозғалысын кешенді зерттеу жүргізілмеген.

Өлкетану мәселелері бойынша қазіргі заманғы тарихнама ресейлік және қазақстандық ғалымдардың еңбектерімен ұсынылған. Бірінші кезекте өлкетанудың теориялық және әдіснамалық базасына арналған еңбектерді бөліп көрсету қажет. С.О. Шмидт XX ғасырдың 20-шы жылдарын өлкетану "алтын онжылдық" ретінде сипаттайды. В.Г. Рыженко 1920 жылдардың теориялық құрылымы мен әдістемесі мен қазіргі заманғы өлкетану ізденістері қаншалықты жақын екенін анықтай отырып, өлкетанудағы әдістемелік мұраны зерттейді. А. Т. Топчий тарихи өлкетану пәнін және оның әдісін қарастырады [6; 7; 8;].

Орыс Географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімінің және оның бөлімдерінің Қазақстан туралы тарихи-географиялық зерттеулерге бастау алған XIX ғасырдың екінші жартысында-XX ғасырдың басындағы Солтүстік – Шығыс Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және мәдени тарихын зерттеу жөніндегі қызметіне А. С. Ильясованың диссертациясы арналған [9].

Қазіргі тарихнамада тарих ғылымдарының докторы Г.М. Қарасаевтың қазақ тілінде алғаш рет бай фактологиялық материалда Орыс Географиялық қоғамының және ағартушы Ш.Уәлиханов, Ы. Алтынсарин ғалымдарының өлкетану қызметін көрсеткен жұмысы үлкен орын алады [10]. Н.Косенкова, Т.Түсүнбаева және Л.Часнык өлке тарихы бойынша «Ученого общества Семипалатинского края» мерзімді баспасөз беттерінде жарияланымдары, сондай-ақ М.Алипинованың, П.Бортник пен А.Кратенконың, С.Веретенникова, Н.Михеева, Д. Шавлеваның, Л. Костюк, Л. Кратенконың ізденістері белгілі бір қызығушылық тудырады.

Шығыс Қазақстанның облыстық, қалалық, аудандық, мектеп және зауыт мұражайларының тарихы бойынша о. Темірбаева мен Семенова және О. Темірбаеваның еңбектерін атауға болады.

Қазіргі кезеңдегі еңбектер тізімін Шығыс Қазақстан жоғары оқу орындарының оқытушылары н. В. Алексеенко, С.К. Игибаева, Е.Б. Сыдыков, В.Н. Кашляк, Г.Т. Мусабалина, М.Х. Айдарханов, Г.А. Левченко, С.А. Глованарь және т.б. тарихи өлкетану бойынша жариялымдарынсыз толық деп атауға болмайды.

Мәдени-ағарту мекемелерінің қызметін талдау және өлкеде ағартушылық жұмыстардың қалыптасуы мен қызметін қарастыру, Қазақстандағы мұражай ісінің қалыптасуына талдау жасалып, соғыс жылдарындағы мұражайлардың рөлі туралы А. М. Балтабаевой және А. К. Богенбаевой. Р. М. Жұмашевтың зерттеуінде көрсетілген [11].

С.Е. Черных, В.В. Кашляк, О.В. Жандабекова, Г. Куш, О Мацкевич және А. Стрелец еңбектерінде белгілі өлкетанушы Б. Г. Герасимовтың өмір жолы ғылыми қызығушылықтың мәні болды.

Осы тақырыпты зерделеуге қазақ тіліндегі «Шығыс Қазақстанның мәдени мұрасы» (тарих, мәдени білім) авторлық ұжымның еңбегі елеулі үлес қосты. Онда ежелгі және орта ғасырлардағы монументальды өнер, Шығыс Қазақстан облысының топонимикалық бейнесі айқын көрсетілген, археология бойынша аз зерттелмеген сұрақтар анықталды [12].

Осылайша, қазіргі уақытта Қазақстандағы өлкетану қозғалысының тарихын зерттеу бойынша белсенді жұмыс жүргізілуде.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Казахстанская правда (газ.). – Астана, 2012 – 10 июля.
2. ГАВКО, Ф.32, оп.1, д.19а, 221 л.
3. Герасимов Б.Г. Двадцатипятилетие Семипалатинского отдела Государственного Русского Географического общества. 1902-1927 годы – Кызыл-Орда: Изд-ние Общества изучение Казахстана, 1927. - 20 б.
4. Ахметова С.Ш. Развитие исторического краеведения в Советском Казахстане (1917-1932 г.г.): Автореф. дис.... канд. ист. наук: - Алма-Ата, 1981-24 б.
5. Валиханов Э.Ж. Деятельность Русского Географического общества по изучению экономического и общественного положения казахского народа на рубеже XIX-XX в.в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: – Алма-Ата, 1990. - 32 б.
6. Шмидт С.О. Археография. Архивоведение. Памятниковедение. / С.О. Шмидт– М.: Изд-во Рос.гос.гуман.ун-та, 1997. – 363 б.
7. Рыженко В.Г. Методологическое и методическое наследие «золотого» десятилетия и современность // Иркутское краеведение 30-х: Взгляд сквозь годы: Материалы региональной науч.практ.конф. «Золотое десятилетие» иркутского краеведения: 1920 годы. Ч.1./ Ред.кол. А.С. Маджаров и др. Иркутск: изд.Иркут.обл.публ.б-ки им. И.И. Молчанова-Сибирского, 2000. – С.13-30.
8. Топчий А.Т. Предмет и метод исторического краеведения // Проблемы охраны и использования историко-культурного наследия Сибири: Сб.науч.тр. - Кемерово, 1996.С.46-51.
9. Ильясова А.С. Деятельность Западно-Сибирского Отдела Русского Географического Общества по изучению Северо – Восточного Казахстана во второй половине XIX - в нач. XX в. Автореф. дис... к.и.н. - Алматы, 2006. – 24 б
10. Карасаев Ғ.М. Қазақстан және Алтай өңірі XVIII-XX ғғ. Ғасырлар аралығында: Қазақстанның шығысы және Алтай өлкесі деректерінен.- Өскемен: Медиа-Альянс, 2004.-392 б.
11. Жумашев Р.М. Очерки истории культуры Казахстана 1917-1991 гг. –Караганда: КарГУ, 2002.- 148 с.
12. Шығыс Қазақстанның мәдени мұралы (тарих, мәдениет, білім).- Өскемен: С.Аманжолова атындағы ШҚМУ, 2006. — 432 б.